

Bibó István – a közerkölcs őre és formálója*

A 20. századi magyar politikai eszmetörténet egyik legfontosabb alakja, Bibó István kapcsán könnyen megfogalmazódik az a vélemény, mely szerint újból Bibó-felejtésnek vagyunk tanúi, s határozottan lecsengőben van az a láz, vagy pontosabban szólva kiemelt közéleti érdeklődés, amely az 1990-es évek elején-közepén még érezhető volt. Bármennyire is nagy a csábítás, mégsem tanácsos ezen az úton elindulni. Egyszerűen azért nem, mert a szűkebb szakmai közegben művelt Bibó-kritika és -kultusz ápolása, vagy másképpen szólva a közösségi identitás alakítása egészen más természetű tevékenység. Hogy a Bibó István életművével foglalkozó történészek, jogászok, szociológusok, politológusok szorgalmasan dolgoznak, arra talán legjobb bizonyosság a most bemutatandó értekezés, amely nem jöhetett volna létre e gazdag szakirodalom nélkül. Sőt alighanem az jelentette a legnagyobb kihívást a szerző számára, hogy olyan elemzési szempontot válasszon, amely nem kopott meg, nem üresedett ki, így képes fenntartani az olvasó érdeklődését.

A könyv szerzője, Anssi Halmesvirta, a Közép-Finnországban található Jyväskyläi Egyetem Néprajzi és Történelmi Intézetén belül működő – a hírek szerint megszűnőben lévő – hungarológiai program egyik professzora. Nem csupán tanárként segítette finn diákjait a magyar történelemmel folytatott elmélyült

párbeszédben, hanem maga is több szeletben vizsgálta a két nép művelődési és politikai kapcsolatait. Magyarul is olvasható a részben általa írt és szerkesztett *Finnország története*¹ és a két világháború közötti relációkat elemző munkája.² Emellett számos közös projektben vett részt magyar kollégáival, melyek közül kiemelkedik a Kádár János és Urho Kekkonen fémjelezte korszak hasonlóságait és eltéréseit vizsgáló kutatás.

Bibó István személye viszont csak vékony szálaikon kötődik Halmesvirta eddigi témáihoz, már csak azért is, mert a magyar gondolkodó életművében esetlegesen vannak jelen az északi országokhoz, ezen belül Finnországhoz kapcsolódó elemek. Így másutt kell keresnünk az érdeklődés okát, s ez bármilyen egyszerűen is hangzik, de magában a bibói életműben rejtőzik. Talán itthon már elszoktunk ettől, de Anssi Halmesvirta számára ez a szellemi hagyaték rendkívül vonzó és ihlető hatású, ahogyan ez könyvében alig leplezve, sőt inkább nagyon is tudatosan megfogalmazódik. Olyan érzésem volt, mintha a könyv az 1990-es évek eszmei útkeresésének hevében fogant volna, a példa felmutatásának szándékával, az őszinte öröm kifejezésével, hogy lám, van itt egy nagyszerű gondolkodó, akit érdemes olvasni és követni.

A szerző munkáját „intellectual history biography”-ként határozza meg (7.), amit leginkább talán úgy fordíthatnánk, hogy nem egyszerűen Bibó István eszméit, politikai gondolkodását mutatja be, hanem azt az utat, történelmi körülményeket, egyéni döntési helyzeteket, melyek a jeles politikai gondolkodó egyéniségét formálták. Választását azzal indokolja, hogy bár az eddigi kutatások során is felismerték és elismerték Bibó esetében az erkölcsi megközelítés fontosságát, még senki sem dolgozott ki az egész életművet mérlegre tevő szisztematikus rendszert (7.). Halmesvirta szakít az eddigi értékelésekkel, melyek szerint Bibó politikus, szociálpszichológus, politológus vagy még ennél is tágabb értelemben véve a társadalom tudósa lett volna. Szerinte

¹ Anssi HALMESVIRTA (szerk.): *Finnország története*. Debreceni Egyetem-Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001.

² Anssi HALMESVIRTA: *Kedves rokonok. Magyarországról és Finnországról 1920–1945*. Napkút, Budapest, 2014.

* Anssi HALMESVIRTA: *The narrow path of freedom. István Bibó's public moralism*. Translated from Finnish by Glyn Hughes. University Press of Eastern Finland, Jyväskylä, 2018. 339.

ezek csupán eszközök voltak a számára, melyek segítségével újból és újból értékelhette a politikai közösség morális állapotát. Ennek alapján a „public moralism”, vagyis a közerkölcs válik nála a legfontosabb vizsgálati kategóriává. Halmesvirta szerint Bibót alapvetően ez érdekelte, ennek elemzése révén kívánt hatni kortársaira. Vagyis a finn professzor politikusnak tartja Bibót, igaz, valamiféle premodern értelemben: tanulmányaival elsősorban az elit tagjait kívánta meggyőzni, s úgy véli, hogy a tudományos nyelvhasználatra emlékeztető kategóriái mélyén (félelem, politikai hisztéria, zsákutca, egyensúly) valójában erkölcsi tanítás rejlik. A finn történész éppen ezt a rejtett morális üzenetet kívánta kibontani, felszínre hozni (18.).

Halmesvirta megközelítésének legnagyobb erénye, hogy egységes egészként, nem csupán egy-egy korszakot elemezve tárgyalja a bibói életművet. Míg eddig alapvetően egy-egy részterület (az 1945 és 1948 közötti időszak, az 1956-os szerep, a jogdogmatikai gondolkodás, a nemzetek közötti konfliktusok megoldása) állt az elemzések középpontjában, e könyv arról igyekszik meggyőzni minket, hogy a sok szerteágazó terület és tevékenység valójában egyetlen hatalmas erkölcsi meggyőződés kifejtésére szolgált.

Honnan is eredeztethető ezen bibói erkölcs? Halmesvirta kulcsfontosságot tulajdonít az otthonról hozott protestáns örökségnek, amely nagyon fogékonyra tette a fiatal jogászt a keresztény természetjogi gondolkodásban gyökerező szabadságeszme iránt. A reformáció azért játszott kulcsszerepet Bibó gondolkodásában, mert az igazság szabad keresését és a valódi, aktív, a személyes átélésén alapuló istenhitet tette lehetővé. Nagyon fontosnak tartotta azokat a személyeket, akik belső erkölcsi erejükre támaszkodva képesek voltak ellenállni a kívülről jövő kényszerítésnek, fenyegetésnek: „Bibó számára ők voltak a közerkölcs képviselőinek modelljei” (28.).³

A könyv alapvetően kronologikus rendben mutatja be Bibó életpályáját, felvázolva azt a politikai környezetet, amelyben a jogász/politikus tevékenykedett. A genfi ösztöndíjas tanulmá-

³ Az angol szövegben: „For Bibó they were models of the public moralist” (28.). (Itt és a továbbiakban a recensens fordítása.)

nyok kapcsán Halmesvirta felhívja a figyelmet arra, hogy Bibó gondolkodásában már igen korán megjelent az a gondolat, hogy a jog, a törvények és az intézmények mögött szilárd erkölcsi alapnak kell lennie, mert ez biztosítja tartósságukat, nem önmagukban az esetleges szankciók. A nemzetközi konfliktusok megoldása kapcsán nagyon hamar kialakultak Bibó gondolkodásának alapvonalai: az erőszak minimalizálása, a béke fenntartása, az együttműködés megteremtése biztosíthatja egy erős és hosszú időre szóló államrendszer alapjait. Itt nem egyszerűen pragmatista megközelítésről van szó, hangsúlyozza a finn szerző, hanem magasabb erkölcsi szempontok érvényesítéséről. Valamiképpen az örök béke reménybeli állapota sejlik fel Bibó érvelése mögött, a kereszténységből és a természetjogból eredő erkölcsi alapelvek korszerűsítésének szándéka.⁴

Az 1945 előtti életút kapcsán Halmesvirta a Márciusi Front bemutatásán túl az 1942-ben írott, *Elit és szociális érzék* című tanulmányt emeli ki, amely szerinte a háború utáni európai megújulásra való felkészülés jegyében született (50.). Ennek elemzésekor Bibó Istvánt Karl Mannheimmel állította párhuzamba a finn történész, s úgy vélte, hogy a legfontosabb tanulságot az jelentette Bibó számára, hogy „a modern nyugati szabadság nem teremtett önmagából semmilyen értékrendszert” (61.).⁵ Akkor mi volt az az értékrendszer, amelyen Bibó István hite is alapult? Ez nem más, mint a kereszténység, emeli ki többször is a könyv szerzője, némiképp talán szokatlanul az eddigi megközelítésekkel szemben. Halmesvirta szerint Bibót elsősorban az ragadta meg Mannheim írásaiban, hogy azok szorosán kapcsolódtak a keresztény értékekhez, így például az az állítása, hogy Jézus és követőinek tanításai ellenpontot képeznek a modern lélekkel bíró ember számára (63.). Úgy vélem, hogy e kötet legnagyobb újdonsága abban rejlik, hogy kiemeli Bibót a pragmatista konfliktusmegoldó pozíciójából, és a ke-

⁴ Az angol szövegben: „He did this through logical-rational reasoning and by modernizing the moral principles derived from Christianity and natural law.” (34.)

⁵ Az angol szövegben: „[...] modern Western freedom has not created any value system from itself.” (50.)

resztény hagyományhoz kapcsolódó szabadságszeretet nézőpontjából látja őt. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a politika morális alapról való megközelítése, sőt valamiféle politika feletti közerkölcs képviselése közel sem Bibó István sajátossága, elég csupán a rá döntő hatással lévő Németh Lászlóra, vagy akár a tágabb értelemben véve a magyar népi mozgalom gondolkodóira utalnunk. Ez a felismerés sajnos hiányzik Halmesvirta elemzéséből, bár kérdés, milyen mértékben várható el a magyar eszmetörténet ismerete egy külföldi kutatótól.

Bizonyos értelemben az egész kötetre jellemző, hogy azok az igazán kiforrott és helytálló részek, amelyekben Bibó írásait az egyetemes eszmetörténetbe ágyazva tárgyalja a szerző. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen a nemzetközi viszonyokkal, a politikai konfliktusok feloldásával bíbelődő tanulmányok jóval több kapcsolódási pontot kínálnak, mint a magyar belpolitika különböző eseményeihez tartozó, mindenképpen alkalmibb és a napi politikához közelebb eső szövegek. Ez a fajta sajátos aránytalanság különösen érezhető akkor, amikor Halmesvirta az 1945 és 1948 közötti időszakot elemzi, vagyis Bibó életének azt a korszakát, amely leginkább a hazai kutatások középpontjában áll. Akár *A magyar demokrácia válsága*, akár *Kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című, nagyon közismert esszét vesszük alapul, ezek az írások mégiscsak sokkal közelebb álltak az adott kor politikai eseménytörténetéhez, mint a korábbi vagy későbbi korszakok jogdogmatikai vagy politikatudományi elemzései. Ebből adódóan sokkal nehezebb a napi aktualitások igen alapos ismerete nélkül a koalíciós időszak Bibó Istvánját megérteni, s ezzel a problémával Anssi Halmesvirta sem tud könnyen megbirkózni. Alapvetően a szövegekre koncentrálni, gyakran hosszú oldalakon át ismerteti őket, viszont tartózkodik a mélyebb elemzéstől. Ez talán magyarázható azal, hogy ezeket a tanulmányokat részben a napi politikai folyamatok hívták életre. Ezzel együtt mégis érzékeli a finn szerző, hogy itt más szerepről van szó, mint a korábbiakban, s Bibó hűvösnek tűnő elemzői alapállása megbillent, s határozottan

markáns politikai értékek szerint foglal állást.⁶ Ebből azonban nem szabad azt a könnyelmű következtetést levonnunk, hogy a finn kolléga nem vette a fáradságot a magyar történelemben való kellő és alapos jártasság megszerzésére. Érdemes inkább megfordítanunk a dolgot: könnyen lehet, hogy a magyar glóbuszt kívülről szemlélve Bibó Istvánnak nem az a korszaka a legérdekesebb és legmaradandóbb, amely a történeti emlékezetben kitüntetett szerepet játszik. Lehet, hogy nagyon is élt és alkotott ő már 1945 előtt és 1948 után is. Jelen sorok írója számára talán ez a kötet legizgalmasabb szempontja és legkömolyabb újdonsága.

A hosszú hallgatást követően újból nyilvánosan megszólaló és 1956–1957 fordulóján ismét aktívan dolgozó Bibó István elsősorban mint a szocializmus megújításának lehetőségét kereső gondolkodó érdemel figyelmet a nem magyar olvasók számára. Alighanem ez ragadta meg a szociáldemokráciával rokonszenvező finn szerző figyelmét is. Nem véletlenül hangsúlyozza, hogyan erősödött fel Bibó gondolkodásában a létező szocialista rendszer kritikája, amelyből természetes módon következett az alternatívák keresése.⁷ Ennek kapcsán Halmesvirta változást érzékel Bibó pozíciójában is, kissé saját tételét cáfolva. Szerinte a forradalom kitörésével a korábbi „közmoralista” fokozatosan erőszakmentes megoldást kereső politikussá alakult át. Ebből viszont két dolog is következett: újból fontossá vált egy békén és együttműködésen alapuló nemzetközi államrendszer megteremtésének igénye, illetve ehhez kapcsolódva a szocializmus modelljének újragondolása, pontosabban az államszocializmus alapos megreformálása. A finn történész rámutat arra is, hogy ez a két elem szorosan összekapcsolódott Bibónál, aki hitt a politikai rendszerektől független közerkölcs megteremtésének lehetőségében. Ez a meggyőződés távolította el őt a létező szo-

⁶ Az angol szövegben: „Bibó, then, drastically distanced himself from the political culture of the 'old' regime elite and from its public morality, more drastically from the right than from the left.” (138.)

⁷ Az angol szövegben: „With the start of the uprising, Bibó's criticism of capitalism also relented and the institutions of freedom created by Western liberalism took a significant and topical place in his increasing criticism of Real socialism.” (262–263.)

cialista rendszertől, de nem járt együtt a múlthoz, különösen nem a Horthy-korszakhoz való visszakanyarodással. A munkástanácsok hálózata, az önkéntes szövetkezés gondolata, a magántulajdon bizonyos mértékű korlátozása a nyugati politikai szabadságeszmék alkalmazásával párosult volna. Ez a megközelítés érezhetően igen rokonszenves modell Halmesvirta számára, s talán nem véletlen, hogy éppen egy finn szerző az, aki minderre rámutat. Hiszen Urho Kekkonen hosszú elnöksége (1956–1982) idején számos tekintetben a bibói modell szerint működött Finnország: széles körű, a szociáldemokraták által uralt koalíció, erős állami szerepvállalás a gazdaságban, kiterjedt szociális jogok és a Szovjetunió közelségében visszafogott külpolitika. Vagyis ami Magyarország esetén utópikusnak tűnhet, az északi nyelvrokonainknál tulajdonképpen nem állt nagyon messze a valóságtól.

Az 1956-os forradalom után született Bibó-szövegek elemzésének van egy jellegzetessége, amelyre nem figyelt fel a szerző, s talán még a magyar történettudomány sem. Nevezetesen az, hogy bármilyen élesen is kritizálta Bibó István a hagyományos, mondjuk úgy, keresztény-középosztályi nemzeteszmét, bizonyos módon ő sem volt mentes ettől. Hiszen többször is megfogalmazza, hogy ha sikerülne rendezni a magyar kérdést valamilyen vegyes gazdasági és politikai modell révén, és hazánk semleges államként, békében élhetne a Szovjetunióval, ez mintaként szolgálhatna a világ más tájain is. Azért van ebben valami illuzionizmus, vágykergetés, Bibó végtelen jó szándéka és tisztessége mellett is, nem is szólva attól a kiáltó távolságtól, ami 1957 kora tavasza és a vágyott ideák között feszült. Halmesvirta professzor nagyon tapintatosan és visszafogottan, de mégis egyértelműen utal arra a sajátos torzulásra, amely sajnálatos és érthető módon a nagyon nehéz helyzetben lévő Bibó Istvánt is elérte: „Az a derűlátás, amelyet Bibó Magyarország jövőjével kapcsolatban október végén és november elején táplált, vágyaitól vezérelt gondolkodássá alakult át, és egyre jobban magára öltötte a tragikus monológ jellegzetességeit” (274.)⁸.

⁸ Az angol szövegben: „[...] the optimism Bibó felt around late October and early November with regard to Hungary’s future was changing into wishful

A könyv utolsó részében ismét egy régi probléma kerül terítékre, amely már az 1930-as években foglalkoztatta az akkor még fiatal jogászt: a nemzetközi konfliktusok tartós és erőszakmentes rendezésének lehetősége. Ezzel kapcsolatos töprengéseit Bibó 1976-ban angolul megjelent kötetében (*The Paralysis of International Institutions and the Remedies*) összegezte, amelyben ugyan a ciprusi vagy az ír kérdés megoldásáról beszélt, de közben alighanem az eszében jártak a rendezetlen közép-európai ügyek is. Halmesvirta szerint Bibó elégedetlen volt az Egyesült Nemzetek Szervezetének működésével, bár tisztában volt azzal, hogy az ENSZ csupán annyit tehet, amennyi a mögötte lévő nagyhatalmaknak szándékában áll. A kikényszerítő erővel bíró hatalmak iránti bizalmatlanságában Bibó szívós elszántsággal igyekezett valamiféle erkölcsi tekintélyen alapuló, pártatlan nemzetközi döntőbírói rendszert kidolgozni. Ám ő sem tudott igazán jó receptet. Ezzel együtt Halmesvirta igen nagyra értékeli Bibónak a konfliktusok békés rendezésére irányuló erőfeszítéseit, s párhuzamot von a javasolt megoldások és a Nobel-békedíjas finn politikus, Martti Ahtisaari tárgyalási módszerei között.

Összességében hálásak lehetünk, hogy egy finn történész ilyen alapossággal értékelt és újraértékelte Bibó István életművét. Rámutatott a közerkölcs gondolatának a bibói életműben betöltött fontosságára, az ebből származó erényekre és a gyakorlati fogyatékoságokra. Bizhatunk benne, hogy kimozdítja és elősegíti Bibó István eszméinek jobb megismerését a magyar nyelvet beszélők közösségén túl is. Hogy ez nem feltétlenül az általunk fontosnak tartott művek segítségével történik, az egyáltalán nem gond, sőt inkább Bibó életművének mélységéről és gazdagságáról árulkodik.

Papp István

thinking and began to acquire the characteristics of a tragic soliloquy [...]” (274.)